

РОЛЬ БАЛАБАНІВ В ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

Анотація. У статті на історичному тлі змальовано життя та діяльність заможної української родини – Балабанів. Гедєон Балабан, засновник друкарень у містечках Крилосі та Стрятині, створив шедеври українського книгодрукування XVII ст. Використавши кращі європейські зразки, Балабани підняли культуру України на рівень елітарного мистецтва.

Ключові слова: Балабани, історія України, друкарня, слов'янське книговидання, Службеник, Требник.

Аннотація. В статье на историческом фоне отражено жизнь и деятельность зажиточной украинской семьи – Балабанов. Гедєон Балабан, учредитель типографий в городках Крылосе и Стратине, создал шедев-

ры украинского книгопечатания XVII в. Используя лучшие европейские образцы, Балабаны подняли культуру Украины на уровень элитарного искусства.

Ключевые слова: Балабаны, история Украины, типография, славянское книгоиздание, Службеник, Требник.

Summary. In article on the history's phone is reflect the life and activity of Ukrainian family — Balabans. Gedeon Balaban — as the founder of typography's on towns Krylos and Stryatyn, is created the shedeuvres of Ukrainian printing book in XVII century. Used the best European's models, Balabans lift up the culture of Ukraine on the level of elite art.

Key words: Balabans, history of Ukraine.

Кінець XVI – перша половина XVII ст. – надзвичайний період в історії України та розвитку книжкової справи. У цей час, як і за доби Київської Русі, православна церква залишалася синонімом культури, єдиним інститутом вираження самотності українського народу.

Укладення Люблінської (1569) та Берестейської (1596) уній викликало посилення в Україні соціального і національного гноблення. Під польською владою православна церква втратила своє привілейоване становище, опинилася перед небезпекою повного знищення. “Унія сприяла закріпленню єдиної ієрархічної зверхності й недоторканності в церковних справах, вона цілком скасувала права релігійної громади, нижчого духовенства, людей світських станів, церковних братств на самовизначення в справах віри та самоврядування в церкві як релігійно-громадській організації. Ця система копіювала церковні відносини на олігархічно-шляхетський кшталт” [4, 29].

Найскладнішим було те, що більшість українських шляхтичів перейшла в католицизм. Їхні нащадки швидко забули рідну мову, походження, навіть виявляли непримиренну ворожість до всього українського й православного. Це призвело до посилення боротьби українського народу проти соціального, національного і релігійного гніту.

На ґрунті давніх традицій, мови, побуту, звичаїв у XVI—XVII ст. на всіх етнографіч-

них просторах України почав формуватися новий тип людини, що, попри соціальне приниження, шукала виходу з пут національно-економічного поневолення, прагнула розбудувати власну, національну культуру [20, 109].

Група українських діячів, відданих православ'ю, почала засновувати у своїх маєтках школи й друкарні, перейматися питаннями поширення християнства серед широких кіл населення. Так, досить широкою стала географія місць, де друкувалися книги. На їхніх титульних аркушах трапляються назви досить значної кількості міст, містечок, монастирів — Стратин, Унів, Почаїв, Кременець, Чернігів, Новгород-Сіверський та ін. Такі друкарні нерідко, щойно з'явившись, незабаром зникали або через смерть мецената, який сприяв виданню книг для “людей языка русскаго”, або через те, що чернець-друкар змінював місце свого тимчасового перебування. Часто випуск друкованих слов'янських книг у тому або тому містечку припинявся через переслідування осіб, причетних до цього (переслідування часом набували дуже жорстокого характеру), польською шляхтою і католицьким духовництвом [5, 26—28].

На захист православної віри ставали братства — громадські організації православних міщан, що брали активну участь у боротьбі українського народу проти національно-релігійного гноблення та експансії католицизм-

му. Саме в цей історичний період і розгорнулася діяльність видатного українського видавця, просвітника, вченого Григорія Балабана, у чернецтві — Гедеона (1530, 16.01.—1607, 10.02, Унів). З 1566 р. він був єпископом у Львові, потім — у Галичі, Кам'янці-Подільському, з 1576 р. — знов у Львові.

Балабани — давній західноукраїнський рід, з якого свого часу вийшло багато видатних людей, борців за православну християнську церкву, українську самобутність, культуру.

Найдавнішу згадку про основоположника роду Машка Балабановича зі Стрятина знаходимо в судовому позові, що мав місце у Львові 1437 р. [13, 34—35]. Представники роду Балабанів служили у війську, брали участь у походах, були старостами, мечниками, послами на сеймах, засновниками братств, висвячувалися на високі церковні посади, яскравим репрезентантом роду є славнозвісний Гедеон Балабан.

Його батько — Марко, будучи вже зовсім старим, проміняв меч військовий на меч духовний: по смерті Макарія Тупчанського він, під іменем Арсенія (1549 — 1565), посів кафедру православного владика, все своє життя обстоював права й самостійність галицько-львівського єпископства від зазіхань католицької церкви. У 1566 р. Марко передав це місце своєму синові Григорію, а через три роки помер. Однак син не відразу зайняв цю посаду, а лише після смерті суперника свого батька, Івана Лопатки, у 1576 р., а доти жив у Галичі. Повернувшись до Львова, він прийняв ім'я Гедеон, владика Львівського, Галицького і Кам'янець-Подільського. Управління Жидичинським монастирем Гедеон передав своєму племінникові Григорію, з яким часто плутають його самого (тим більше, що Григорій висвячений своїм дядьком-єпископом у сан архимандрита під іменем Гедеон).

Незважаючи на те, що “увесь час свого життя Церква Українська серед інших православних церков на Сході користувалася найбільшою повагою” [15, 21], вона перебувала на межі животіння. Найпомітнішу роль в історії України, її культури відіграло тоді Львівське Ставропігійське братство, яке “злучилося зі всіма церковними братствами в Україні

в один союз, щоби спільними силами боронити віру й народність” [18, 44], а також його друкарня. У той час, коли вона мала перерву в роботі, в Галичині з'явилися дві нові друкарні — спочатку в Стрятині (1603—1505), а потім — у Крилосі (1506). Їхнім засновником був Гедеон Балабан. І. Огієнко зазначає, що друкарня у Стрятині заснована “десь року 1602” [15, 138], а І. Крип'якевич — “біля 1603 року” [10, 33—34]. Український книгознавець Г. Коляда стверджує, що це сталося “десь між 1597 і 1599 рр.” [7, 154]. Відомо, що в Стрятинській друкарні було видано лише дві книги: “Служебник” (1604) та “Требник” (1606). Щоправда, згідно з архівними документами, друкувалася ще й третя книга — “Харитонія. То єсть поповская наука” (1603), друкарем якої був Симон Будзина [6, 54]. Але жодного примірника цієї книги не виявлено.

Гедеон Балабан, що прислужився Вітчизні своїми благородними вчинками, став однією з найсуперечливіших постатей в історії України. Ворогуючи впродовж тридцяти років зі Львівським братством, він переслідував братчиків, відлучав їх від церкви, заковував у ланцюги, саджав до в'язниці, робив постійні наїзди на Онуфріївський монастир, заважав зводити церкву, старечий дім та інші будови тощо. “Церков Божію возмуцаєш, людей Христовых и овцы паствы его, яко волков, распужаєш и гониш... раздоры в людях чиниш и друг на друга вооружаєш”, — писав митрополит Михайло Рогоза Гедеонові [9, 154]. Такі злочинні дії спрямовувалися не лише проти львівських, а й проти рогатинських та гологурівських братчиків. Відомо, що “однією з жертв сварки впав Іван Палітурник, син Івана Федорова, якого єпископ посадив у яму і уморив” [12, 13].

Запальний, дратівливий, поглинутий боротьбою зі своїми супротивниками, до того ж — пристрасний мисливець-звіролов, єпископ Гедеон був абсолютно неперебірливим у засобах. У пориві роздратування, зопалу він дав свою згоду на унію, але невдовзі оговтався й спокутував свій гріх, активно діючи й застосовуючи всі способи та засоби проти унії [1, 3].

Гедеон брався за будь-яке діло пристрасно

й натхненно і тому, відкриваючи обидві друкарні, мав на меті видавати слов'янські книги найкращого зразка, і не лише для українців, а й “инѣми языки и писанми”. Гедеонові, що був “надзвичайно освіченою для свого часу людиною” [20, 57], на Берестейському соборі 1594 р. доручили зайнятися текстологічними виправленнями богослужбових книжок, які надсилав преосв. Мелетій Пігас, Александрійський патріарх. Не лише грецькими списками послуговувався Гедеон. “Видавець, не слідуючи виключно ні руським, ні сербським, ні молдавським і валахським спискам, не передаючи буквально текст грецький, дивився на всі списки, як на матеріал...” [8, 72—74]. Окрім того, Гедеон вносив чинопослідування зі старих слов'янських текстів, яких не було в списках. Робота кипіла. Крім уже згаданого П. Беринди, в друкарні працював колишній учитель Братської школи Ф. Касіянович, “тщанием” якого книга “изслѣдована и исправлена”, а коректором-“справщиком” був чернець Веніамін [17, 133]. Є документи, які встановлюють участь у ній Гавриїла Дорофеевича. Він був учнем Кирила Лукаріса, який у листі до Львівського братства від 1614 р., рекомендував його як “найособливішого милостника науки... що ся тычеть наук способнейшого до поратованя в них” [2, 201]. Там працював також Тарасій Земка [17, 13—16], а можливо, ще й грек Федір Кассаніді, дидакал Львівської братської школи [1, 33, 36] та ін. Усе це свідчить про неабиякі здібності стратега й організатора Гедеона Балабана, серйозність його намірів і самовідданість у роботі.

Певною мірою результатом цієї діяльності, як і іншими причинами, можна пояснити те, що унію в Галичині було ухвалено лише 1707 р., рівно через 100 років по смерті Гедеона Балабана, при львівському єпископові Йосифові Шумлянському.

Закладенню друкарень у Стрятині та Крилосі передували зібрання й підготовка літературного художнього та технічно-друкарського матеріалу. А це важило дуже багато. Завдяки цьому, мабуть, “...саме тут випустили в світ найкращі після Федорова художньо оформлені книги, і вони мають особливу вагу в історії початкового українського книгодрукування”

[3, 95]. Не лишався поза увагою й текст книг. “Типографічно — оба Стрятинські друки — це найкращі книги західноукраїнської області... Требник і Служебник... й сьогодні мають першорядне значіння історичне” [19, 31]. Додаймо, Євангеліє Учительне, видрукуване в Крилосі, заслуговує, мабуть, на ще вищу оцінку. До організації обох друкарень був причетний ще й інший племінник Гедеона — уніатський ігумен Іван (Ісайя).

Балабани володіли чудовою бібліотекою, збирали книги звідусіль. Серед західноєвропейських вирізнялися південнослов'янські книги, оформлення яких справило вплив на оздоблення балабанівських друків, творчо переосмислювалося і знаходило своє втілення на українському ґрунті. Саме Балабани впровадили до слов'янського книгодрукування західноєвропейську антикву. Особлива доля судилася також 8-томній Плантенівській Біблії (1569—1573), вплив якої помітний у орнаментиці книг, виданих Балабанами. Важливе значення мала й рукописна книга. Ф. Титов зазначає, що в книгах Балабанів “орнаментация ініціалів і заставок має двоякий характер” [21, 61], очевидно, що тут спостерігається поєднання двох шкіл — слов'янської та західноєвропейської. Сучасні книгознавці Г. І. Коляда, Я. П. Запаско, Я. Д. Ісаєвич також підтверджують це. Переважає рослинний елемент, характерний для давніх візантійсько-слов'янських рукописів — у вигляді листя, квітів, грон, а поміж буквами вимальовуються людські зображення. Іноді рослинний візерунок поєднувався із зображенням різних легендарних істот: амурів, янголів, тритонів, сирен, кентаврів, а також птахів і тварин. Можна спостерігати сценки з Біблії (скажімо, гріхопадіння). “Ніколи друкарі й автори не звертали стільки уваги на зовнішню красу книжки, на її емоційне значення в такій мірі” [11, 6]. Мистецтво цих давніх майстрів і сьогодні досліджені ще недостатньо, зроблено лише перші кроки в цьому напрямі.

Отже, стрятинські майстри збагатили українську друковану книгу новими, високохудожніми оздобами, в яких елементи мистецтва Відродження, що в цей період набули в Україні значного поширення, органічно по-

єдналися з українською народною творчістю. З'явився новий вид заставок і художніх ініціалів — орнаментально-сюжетний, з вигадливим поєднанням рослинних мотивів і фігурних зображень.

У крилоському виданні Євангелія Учительного вперше у практиці східнослов'янського друкарства застосовано гравюри-ілюстрації — сюжетні композиції, вмонтовані в текст (перед тим використовувалися лише орнаментальні прикраси і нечисленні фронтоспісні, (здебільшого портретні), гравюри, які стосувалися книги загалом, але не ілюстрували її змісту).

Герб роду Балабанів, видрукуваний на звороті титульного аркуша, належить до герба Корчак — чаші-карафи, що по-польському тлумачиться як “корчак”. Герб “Корчак” має зображення чаші з головою собаки в ній, а на геральдичному полі — три символічні знаки, що, як гадають, позначають три ріки, найголовніші в королівстві: Дунай, Саву й Тису. Початок цього герба польський історик Я. Длугош (1415—1480) відносить до часів Людовіка, короля Польського та Угорського. Однак, інший польський історик — Б. Папроцький (1543—1614), посилаючись на польського історика та геральдика С. Окольського

(1580—1653), твердить, що герб з'явився ще раніше [14, 223—226]. Герб Балабанів, дещо видозмінений, використовувався пізніше, так само, як і їхні дошки, в численних вітчизняних виданнях (напр., Анфологоні 1619р. друкарні Києво-Печерської лаври). “Техніка виготовлення таких гербів була дуже складна й вимагала досконалої графіки. Бачимо це на мистецтві таких гербів, як князів Острозьких, друкаря І. Федорова чи єпископа Гедеона Балабана” [20, 107].

Не лише чудовим оформленням своїх книг і дбайливим текстологічним опрацюванням прислужилися Балабани українському народові. Їхні книги перетинали кордони своєї землі, підносячи, вітчизняну культуру на міжнародний рівень. Їхньому мистецтву судилося пережити не одне своє втілення, мати продовження в інших століттях. Стрятинська друкарня дала початок київському друкарству: її устаткування придбав і перевіз до Києва Києво-Печерський архимандрит Єлисей Плетенецький десь близько 1615 р. (37 дошок: 17 заставок, 13 кінцівок, 6 ілюстрацій, 1 рамка); а матеріали Крилоської друкарні (7 дошок: 4 заставки, 2 ілюстрації, 1 рамка) прислужилися друкарні Львівського братства, з яким Гедеон Балабан ворогував майже все своє життя.

Література:

1. *Гильтебрандт П.* Гедеон Балабан и его три книги: Примечания: Памятники полемической литературы в Западной Руси: Кн. III. — П., 1903.
2. *Голубев С.* Петр Могила / С. Голубев. — Т. 1. — К., 1883.
3. *Запаско Я. П.* Мистецтво книги на Україні XVI—XVIII ст. — Львів, 1971.
4. Історія християнської церкви на Україні: Релігієзнавчий довідковий нарис. — К.: Наукова думка, 1992.
5. *Каганов І. Я.* Українська книга кінця XVI—XVIII ст.: Нариси з історії книги. / І. Каганов — Х., 1959.
6. Книга і друкарство на Україні. — К., 1965.
7. *Коляда Г. И.* Балабановские друкарни / Г. И. Коляда // Книга и графика. — М., 1972.
8. *Крыжановский Е. М.* Собр. соч. — Т. 1. — К., 1890.
9. *Крыловский А. С.* Львовское Ставропигиальное братство: Опыт церковного исторического исследования. — К., 1904.
10. *Крип'якевич І. П.* Стрятинське Учительне Євангеліє / І. П. Крип'якевич // Українська книга. — Львів, 1937: Ч. 1.
11. *Макаренко М.* Орнаментация української книжки XVI—XVII ст. — К., 1926.
12. *Немировский Е. Л.* Начало книгопечатания на Украине. / Е. Л. Немировский. М., 1974.
13. *Niesiecki K.* Korona Polska / K. Niesiecki. — Т. 2. — Lwow, 1728.
14. *Niesiecki K.* Herbarz Polski: Korchak Herb. / K. Niesiecki. — Т. V. — Lipsk, 1840.
15. *Огієнко І.* Українська церква / І. Огієнко. — Т. 2. — Прага, 1942.
16. *Огієнко І.* Історія українського друкарства / І. Огієнко. — К., 1994.
17. *Отроковский П. М.* Тарасий Земка, южнорусский литературный деятель XVII века / П. М. Отроковский. — П., 1921.
18. Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні: XVI—перша половина XVII ст.: 3б. док. — К., 1975. — Док. №78.
19. *Радзикович В.* Короткий курс історії українського письменства. — Львів, 1922.
20. *Свенціцький І.* Початки книгопечатання на землях України / І. Свенціцький. — Жовква, 1924.
21. *Семчишин М.* Тисяча років української культури: Історичний огляд культурного процесу / М. Семчишин. — К., 1993.
22. *Титов Ф.* Типография Киево-Печерской лавры / Ф. Титов. — К., 1916.